

УДК 373. 3.091:379.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2022.4.2>

Тетяна ДУКА

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дітей, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, Черкаська обл., Україна, 20300

ORCID: 0000-0002-8186-3769

Бібліографічний опис статті: Дукa, Т. (2022). Розвиток критичного мислення у дітей молодшого шкільного віку мовно-літературної освітньої галузі засобами інноваційних технологій. *Acta Paedagogica Volynienses*, 4, 9–15, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.4.2>

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ ЗАСОБАМИ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті з'ясовано, що критичне мислення є однією з ключових компетентностей та відображає всі головні закономірності дефініції «мислення». Визначено, що формування особистості, яка зуміє реалізувати це неможливе без розвитку в неї критичного мислення з дитячих років. Встановлено, що основними ознаками критичного мислення та їх вияв у реальній життєдіяльності людини, зокрема, здатність людини самостійно аналізувати інформацію, визначати її сутність, порівнювати з іншою інформацією і робити власні висновки; вміння бачити помилки або логічні порушення в аргументації партнерів та в інших джерелах інформації. Узагальнено, що сучасні діти мають бути здатними сприймати фактичний матеріал, ретельно і критично аналізувати його, доповнювати власними дослідженнями, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, синтезувати власні твердження, тобто коли діти вчать мислити критично, вони вчать оцінювати результати своїх мислительних процесів – наскільки правильне прийняте нами рішення чи наскільки вдало справились із поставленим завданням, адже нині розвиток сучасної дитини здійснюється з урахуванням компетентнісного підходу, у відповідності до діючої нормативної бази. Зокрема, обґрунтовано, що використання технологій з розвитку критичного мислення сприяє ефективнішому засвоєнню знань, адже інтерактивність методики спрямована не на запам'ятовування, а на вдумливий процес пізнання, на постановку проблеми та пошуки її вирішення. Встановлено, що серед освітніх завдань першочерговим є формування свідомої особистості, її інтелектуального розвитку, інтелектуальної сприйнятливості (здатності до засвоєння нової інформації; інтелектуальної рухливості, гнучкості мислення, які в сучасному світі) є суттєвою умовою відносно безболісної адаптації особистості до життєвих обставин, що постійно змінюються.

Ключові слова: критичне мислення, діти молодшого шкільного віку, інноваційні технології.

Tetiana DUKA

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy of Child Development, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova str., 2, Uman, Cherkasy region, Ukraine

ORCID: 0000-0002-8186-3769

To cite this article: Duka, T. (2022). Rozvytok krytychnoho myslennia u ditei molodshoho shkilnoho viku movno-literaturnoi osvithnoi haluzi zasobamy innovatsiinykh tekhnolohii [Development of critical thinking in children of younger school age in language and literary education field using innovative technologies]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 4, 9–15, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.4.2>

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN CHILDREN OF YOUNGER SCHOOL AGE IN LANGUAGE AND LITERARY EDUCATION FIELD USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES

The article found that critical thinking is one of the key competencies and reflects all the main regularities of the definition of «thinking». It was determined that the formation of a personality capable of realizing this is impossible without the development of critical thinking in her from childhood. It was established that the main features of critical thinking

and their manifestations in the real life of a person are, in particular, the ability of a person to independently analyze information, determine its essence, compare it with other information and draw its own conclusions; the ability to see errors or logical violations in the arguments of partners and in other sources of information. In general, modern children should be able to perceive factual material, carefully and critically analyze it, supplement it with their own research, find cause-and-effect relationships, synthesize their own statements, that is, when children learn to think critically, they learn to evaluate the results of their thought processes – to what extent the correct decision we made or how successfully we coped with the task, because nowadays the development of a modern child is carried out taking into account the competence approach, in accordance with the current regulatory framework. In particular, it is substantiated that the use of technology for the development of critical thinking contributes to more effective assimilation of knowledge, because the interactivity of the method is not aimed at memorization, but at a thoughtful process of cognition, at posing a problem and searching for its solution. It has been established that among the educational tasks, the formation of a conscious personality, its intellectual development, intellectual receptivity (the ability to learn new information; intellectual mobility, flexibility of thinking, which in the modern world) is an essential condition for relatively painless adaptation of the personality to constantly changing life circumstances is of primary importance.

Key words: *critical thinking, children of primary school age, innovative technologies.*

Актуальність проблеми. В умовах реалій сьогодення однією серед складових мети свідомої людини є зайняття нею в суспільстві такого становища, яке дасть змогу максимально розкрити свої можливості та забезпечить одночасно адекватну оцінку її внеску в розвиток суспільства, відповідну повагу з боку соціуму до її особистості як до самостійної цінності. Тому формування особистості, яка зуміє реалізувати це неможливе без розвитку в неї критичного мислення з дитячих років. Адже нині розвиток сучасної дитини здійснюється з урахуванням компетентнісного підходу, у відповідності до діючої нормативної бази, зокрема Базового компоненту дошкільної освіти, Стандарту початкової освіти та відповідних програм. У дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, спільними ключовими компетентностями, є такі вміння, як «критичне та системне мислення, творчість, ініціативність, здатність логічно обґрунтовувати позицію, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми та ін.» (Derzhavnyi standart, 2018).

Відтак, об'єм знань, який дитина може засвоїти в період навчання в школі, обмежований та є досить умовним, сучасний стан науки та суспільства, соціальний прогрес, збільшення об'єму нової інформації різко зменшують сукупність знань, яку отримує здобувач освіти в період навчання в школі по відношенню до інформації, яка необхідна для повноцінної діяльності в суспільстві, яке зазнає постійних змін. Тому, серед освітніх завдань першочерговим є формування свідомої особистості, її інтелектуального розвитку, інтелектуальної сприйнятливості (здатності до засвоєння нової інформації; інтелектуальної рухливості, гнуч-

кості мислення, які в сучасному світі) є суттєвою умовою відносно безболісної адаптації особистості до життєвих обставин, що постійно змінюються (Bolshakova, 12, p. 6).

Сучасні діти повинні вміти швидко сприймати та усвідомлювати нову інформацію, врівноважувати в своїй свідомості різні точки зору, вміти орієнтуватися у розмаїтті пропозицій, передбачати результати власної діяльності.

Тому сучасна реформація школи, удосконалення освітнього процесу вимагають від педагога створення відповідних умов, з метою активного формування мислення дітей, зокрема критичного.

Нині початкова ланка освіти кардинально змінилася із запровадженням Концепції Нової української школи, виникла необхідність в оновленні методів і прийомів навчання, у запровадженні сучасних освітніх технологій у процес формування в дітей предметних і життєвих компетентностей. Сучасному суспільству потрібні громадяни, які здатні орієнтуватися у мінливості життя, приймати нестандартні рішення, творчо підходити до вирішення проблем, самооцінювати результати своєї діяльності, вміти мислити гнучко, динамічно, бути здатним адаптувати своє мислення до мислення інших людей. Ці завдання актуальні на кожному етапі шкільної освіти, а її початкова ланка є фундаментом формування критичного мислення (Marchenko, 2007, p. 16).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За переконаннями науковців, критичне мислення – це мислення вищого порядку, що спирається на інформацію, усвідомлене сприйняття власної інтелектуальної діяльності. Ряд учених стверджують, що періодом активного розвитку критичного мислення є молодший шкільний вік.

Критичне мислення – це складний соціально-психологічний феномен, базою утворення якого є у єдності і взаємодії генетичні, соціальні і світоглядні особливості людини. Цілком природно, що «критичне мислення» відображає всі головні закономірності поняття «мислення» (Savchenko, 2011).

За В. Крутецьким поняття «мислення – це вищий пізнавальний психічний процес. Це пізнання загальних суттєвих властивостей предметів та явищ, пізнання зв'язків і відношень, що існують між ними» [Psykhologia, 1978, p. 123]. Мислення дає нам можливість знати те, чого ми безпосередньо не спостерігали. Мало того, воно дає нам можливість передбачити хід подій і результати наших власних дій (Bielkina-Kovalchuk, 2006, p. 44).

На переконання П. Блонського, критичність мислення – це вміння сумніватися у відомих чи таких, що здаються беззаперечними, істинах (Bielkina-Kovalchuk, 2006, p. 108).

Коли ми мислимо критично, ми оцінюємо результати своїх мислительних процесів – наскільки правильне прийняте нами рішення чи наскільки вдало ми справились із поставленим завданням.

На думку американської психологині Д. Халперн людині, яка користується критичним мисленням притаманні такі якості:

- готовність до планування – це перший і дуже важливий крок до критичного мислення. Постійно тренуючись, кожен може розвинути в собі звичку планувати;

- гнучкість, яка передбачає, що людина готова мислити по-новому, переглядати очевидне і не відступатися від завдання, поки воно не буде вирішене;

- наполегливість, з якою тісно пов'язана готовність взятись за вирішення завдання, яке вимагає напруження розуму;

- готовність виправляти свої помилки. Люди прислуховуються до думки оточуючих, вони прагнуть зрозуміти, в чому неправі, і знайти причини помилки. Такі люди можуть визнати свої стратегії дій неефективними і відкинути їх, вибираючи нові;

- усвідомлення. Воно передбачає спостереження за власними діями при просуванні до мети. Критично мислячі люди розвивають звичку до самоусвідомлення власного мислительного процесу;

- пошук компромісних рішень. Критично мислячій людині необхідно володіти як добре розвиненими комунікативними навичками, так і вмінням знаходити рішення, які могли б задовольнити більшість. Без цього навіть найсвітліші голови не зможуть втілити свої думки в конкретні справи (Tiahlo, 2008, pp. 47–48).

Тому мета статті полягає у висвітленні теоретичного аналізу основних аспектів розвитку критичного мислення, з'ясуванні ознак критичного мислення, розкритті дієвих технологій розвитку критичного мислення у дітей молодшого шкільного віку мовно-літературної освітньої галузі.

Виклад основного матеріалу. На основі теоретико-експериментального пошуку нами з'ясовано ознаки критичного мислення та їх вияв у реальній життєдіяльності людини, зокрема, здатність людини самостійно аналізувати інформацію, визначати її сутність, порівнювати з іншою інформацією і робити власні висновки; вміння бачити помилки або логічні порушення в аргументації партнерів та в інших джерелах інформації.

Технологія формування та розвитку критичного мислення – система діяльності, що базується на дослідженні проблем та ситуацій на основі самостійного вибору, оцінки та визначення міри корисності інформації для особистих потреб і цілей.

Слід зазначити, що в основу освітньої технології розвитку критичного мислення покладено ідеї Ж. Піаже, Л. Виготського та ін. щодо творчої співпраці педагога та дітей. Освітня технологія розвитку критичного мислення є сукупністю різноманітних педагогічних прийомів, метою якої є: створення сприятливих умов для творчого мислення дітей; формування вміння ставити проблему, приймати самостійні рішення та чітко аргументувати свої думки; розвивати самостійність і комунікативні навички; виховувати колективізм, поважне ставлення до співрозмовника ([Makarenko, 2008, pp. 45).

Використання такої технології сприяє ефективнішому засвоєнню знань, адже інтерактивність методики спрямована не на запам'ятовування, а на вдумливий процес пізнання, на постановку проблеми та пошуки її вирішення. Особливо хочеться підкреслити, що для впровадження даної методичної системи не потрібно ніяких додаткових обставин. Найнеобхідніша умова – це бажання вчителя працювати.

На думку німецького педагога А. Дістервега: «Звичайний учитель подає істину, а хороший – учить її знаходити» (Bielkina, 2000). Учням початкових класів з певного віку доступні такі мислительні операції, які є основою для формування критичного мислення: уміння самостійно здобувати знання, робити висновки, порівнювати, просуватися від конкретного до абстрактного. Саме тому уроки, що сплановані з дотриманням відповідних до технології форм і методів формування та розвитку критичного мислення, створюють плідне підґрунтя для цього під час опрацювання інформації, розв'язання задач і проблем, оцінки ситуації, вибору раціональних способів діяльності. Слід зазначити, що структура уроку розвитку критичного мислення суттєво не відрізняється від структури класичного уроку.

Переважно, саме навпаки, це урок-подорож, урок-гра, урок-змагання, урок-дослідження, урок-казка тощо.

На уроках надзвичайну увагу необхідно приділяти інтерактивним методам і прийомам подання матеріалу, спрямованим на розвиток критичного мислення.

Серед продуктивних технологій можна виокремити такі: технологія ситуативного моделювання» (навчання у грі), колективно-групове навчання (фронтальні методи), кооперативне навчання, технологія опрацювання дискусійних питань, рольова гра «Мікрофон», робота в групах, «займи позицію», «мозковий штурм», робота в парах, «зміни позицію», «навчаючи вчуся», «акваріум», дискусія, імітаційна гра «Незакінчене речення», «Коло ідей», «Прес», «Дерево рішень» та ін. (Metodyka navchannia, 2011, pp. 36).

Методика «Гронування» є методикою навчання, яка спонукає учнів думати вільно та відкрито стосовно певної теми. Вона передусім націлена на стимулювання мислення про зв'язки з окремими поняттями. Гронування може бути використано як на етапі актуалізації, так і на етапі усвідомлення. Етапи гронування: написати центральне слово, потім записати слова та фрази, які спадають на думку з обраної теми. Записати стільки ідей, скільки дозволить час, або доти, доки вони не будуть вичерпані. Коли всі ідеї записані, встановити, там, де це можливо, зв'язки між поняттями (Marchenko, 2007, pp. 58).

Проблемне питання – це провідний елемент технології проблемного навчання та критичного

мислення. Проблема формується у вигляді питання, на яке учасники шукають відповідь. Часто вона складається з певного ланцюжка міркувань, тобто встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Таке завдання вимагає від дітей значної розумової діяльності. Школярам іноді це зробити важко з огляду на те, що їм не вистачає знань і досвіду. Проблемне питання може виступати самостійною одиницею, а може входити до складу певного завдання.

Досить цікавою технологією є «Мікрофон». Вчитель пропонує учням кількома словами або реченнями висловити свою думку стосовно певного питання. Школярі через уявний «мікрофон», який передається від учня до учня, озвучують власне бачення тієї чи іншої ситуації. Перевагою цього методу є те, що учнів не потрібно об'єднувати у групи. Недоліком може бути те, що діти цього віку не завжди готові до висловлювання власної думки як самостійної та незалежної ідеї. Тому робота над методикою реалізації вказаного методу має бути системною (Interaktyvni tekhnolohii, 2013, pp. 28).

«Незакінчене речення», прийом який часто поєднується з «Мікрофоном» і дає можливість ґрунтовніше працювати над формою висловлення власних думок, порівняти їх з іншими. Визначивши тему, з якої учні будуть висловлюватись, учитель формулює незакінчене речення й пропонує учням закінчити його. Кожний наступний учасник обговорення повинен починати свій виступ із запропонованого початку. Учні працюють з відкритими реченнями, наприклад: «Сьогодні для мене найбільшим відкриттям було...» (Volshakova, 2012, p. 6).

Методика «Кубування» полегшує розгляд різних сторін теми. Цей підхід передбачає використання кубика із написанням на кожній грані вказівки щодо напряму мислення або письма. Наприклад, можливі такі вказівки на гранях: Описати це (колір, форма, розміри). Порівняти це (На що це схоже? Чим відрізняється?). Встановити асоціації (Про що це змушує думати? Що спадає на думку?). Проаналізувати це (Яким чином це зроблено? Ви можете це уявити?). Знайти застосування цьому (Яким чином це може бути використано?). Методика «Сенкан» – це вірш, який складається з п'яти рядків. Такий формат дозволяє синтезувати інформацію і факти у стисле висловлювання, яке достатньо широко описує та відзерка-

лює тему, маючи наступну послідовність: 1-й рядок – тема (іменник); 2-й рядок – опис (прикметник); 3-й рядок – дія (дієслово), пов'язане з темою; 4-й рядок – ставлення (фраза), почуття з приводу обговорюваного; 5-й рядок – перефразування сутності (синоніми, узагальнення, підсумок) (Interaktyvni tekhnolohii, 2013, p. 13).

Методики «Реакція читача». До даних методик належать «Думайте – працюйте в парах – обмінюйтесь думками», «Щоденник подвійних нотаток», «Порушена послідовність», «Взаємні запитання». Використання цих методик надає можливість співвіднести власний досвід читача із здобутками своїх однокласників, націлює учнів на роздуми над тим, яке значення для них має виучуваний матеріал, як він впливає на їхні почуття, світосприйняття.

Метод «Навчаючи, вчусь» («Кожен вчить кожного», «Броунівський рух») використовується у вивченні блоку інформації або в узагальненні та повторенні вивченого. Він дає можливість учням узяти участь у передачі своїх знань однокласникам. Використання цього методу дає загальну картину понять і фактів, що вивчаються на уроці, а також викликає певні запитання та підвищує інтерес до навчання. Сутність цього методу полягає в тому, що учитель готує картки з фактами, що стосуються теми уроку, по одній для кожного учня. Роздає по одній картці кожному. Впродовж кількох хвилин учні читають інформацію на картці. Далі їм пропонується ходити по класу і знайомити зі своєю інформацією інших однокласників. Учень може одночасно говорити лише з однією особою. Завдання полягає в тому, щоб поділитися своїм фактом і самому отримати інформацію від іншого учня. У відведений час варто забезпечити спілкування кожного учня з максимальною кількістю інших для отримання якомога повнішої інформації. Після того як учні завершать цю вправу, запропонувати їм відтворити отриману інформацію (Moroz, 2021, p. 14).

В основі «Шести капелюхів» лежить ідея паралельного мислення – мислення конструктивного, при якому різні точки зору і підходи не стикаються, а співіснують. Зазвичай, коли учні намагаються думати над рішенням практичної задачі, то стикаються з декількома труднощами: часто вони взагалі не схильні думати над рішенням, відчують невпевненість, не знають з чого почати і що робити далі, нама-

гаються подумки утримувати інформацію до кількох частин задачі (Terno, 2011).

Метод «Шести капелюхів» – це простий і практичний спосіб здолати подібні труднощі за допомогою поділу процесу мислення на шість різних режимів, кожен з яких представлений капелюхом свого кольору. Білий капелюх: інформація. У цьому режимі мислення нас цікавлять тільки факти. Ми ставимо питання про те, що ми вже знаємо, яка ще інформація нам потрібна і як нам її отримати. Червоний капелюх: почуття і інтуїція. У режимі червоного капелюха в учасників сесії з'являється можливість висловити свої почуття й інтуїтивні припущення відносно даного питання, не вдаючись до пояснень про те, чому це так, хто винен і що робити. Чорний капелюх: критика. Чорний капелюх дозволяє дати волю критичним оцінками, побоюванням і обережності. Він захищає нас від непередуманих дій, вказує на можливі ризики. Жовтий капелюх: логічний позитив, що вимагає від нас перемкнути свою увагу на пошук переваг і позитивних сторін даної ідеї. Зелений капелюх: креативність. Придумування нових ідей, переосмислення вже існуючих, пошук альтернативи, дослідження можливостей. Синій капелюх: управління процесом. Призначений не для роботи зі змістом завдання, а для управління самим процесом роботи. Зокрема, його використовують на початку сесії для визначення того, що належить зробити, і в кінці, щоб узагальнити досягнуте (Ponomarova, 2010, p. 33).

Застосовуючи перераховані вправи і методи головне пам'ятати, що критичне мислення – це вміння визначити проблему і виробити оптимальну стратегію її розв'язання. П. Лессінга, який зазначав: «Сперечайтесь, плутайтесь, помиляйтесь, але, заради Бога, міркуйте, і хоч хибно, але самостійно».

Висновок. Отже, для вирішення будь-яких завдань слід, насамперед, організувати роботу вчителя в якості фасилітатора освітнього процесу і максимально активізувати діяльність учнів, формуючи в них потребу, вміння та навички критичного мислення. Сучасні учні мають бути здатними сприймати фактичний матеріал, ретельно і критично аналізувати його, доповнювати власними дослідженнями, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, синтезувати власні твердження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белкіна О. В. Проблема формування критичного мислення в учнів початкових класів. *Проблеми педагогічних технологій* : зб. наук. праць. Луцьк. 2000. № 1. С. 50–57.
2. Белкіна-Ковальчук О. В. Формування критичного мислення учнів початкових класів у процесі навчання : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.09. Луцьк, 2006. 215 с.
3. Большакова І. Розвиток критичного письма. *Початкова освіта*. 2012 р. № 11. С. 3–7.
4. Державний стандарт початкової загальної освіти [електронний ресурс]. URL: <http://dano.dp.ua/attachments/article/303/Державний%20стандарт%20початкової%20освіти.pdf> (дата звернення 18.09.2022 р.).
5. Інтерактивні технології навчання в початкових класах / авт.-упор. І. І. Дівакова. Тернопіль : Мандрівець, 2013. 180 с.
6. Марченко О. Г. Формування критичного мислення школярів. Харків : вид. група «Основа» : «Триада +», 2007. 160 с.
7. Макаренко В. М., Туманцева О. О. Як опанувати технологію критичного мислення Харків : вид. група «Основа» : «Триада +», 2008. 96 с.
8. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посіб. / ред. М. С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
9. Мороз А. В. Використання технології розвитку критичного мислення в освітньому процесі НУШ : навчально-методичний посібник. Поліський ліцей. Березне, 2021. 58 с.
10. Пономарьова К. Реалізація компетентного підходу в навчанні молодших школярів української мови. *Початкова школа*. 2010. № 12. С. 49–52.
11. Психологія / за ред. В. А. Крутецького. Київ : Вища школа, 1978. 283 с.
12. Савченко О. Ключові компетентності – інноваційний результат шкільної освіти. *Рідна школа*. 2011. № 9. С. 4–8.
13. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) : посібник для вчителя. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 105 с.
14. Тягло О. В. Критичне мислення : навчальний посібник. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 189 с.
15. Технології розвитку критичного мислення учнів / Кроуфорд А., Саул В., Метьюз С., Макінстер Д. ; наук. ред., передм. О. І. Пометун. Київ : Видавництво «Плеяди», 2006. 220 с.

REFERENCES:

1. Bielkina, O. V. (2000). Problema formuvannia krytychnoho myslennia v uchniv pochatkovykh klasiv [The problem of forming critical thinking in primary school students]. *Problemy pedahohichnykh tekhnologii* : zb. nauk. prats. Lutsk. № 1. Pp. 50–57. [in Ukrainian].
2. Bielkina-Kovalchuk, O. V. (2006). Formuvannia krytychnoho myslennia uchniv pochatkovykh klasiv u protsesi navchannia [Formation of critical thinking of primary school students in the learning process] : dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk. Lutsk. Pp. 215. [in Ukrainian].
3. Bolshakova, I. (2012). Rozvytok krytychnoho pysma [Development of critical writing]. *Pochatkova osvita*. № 11. Pp. 3–7.
4. Derzhavnyi standart pochatkovoї zahalnoi osvity [State standard of primary general education] [elektronnyi resurs]. URL:<http://dano.dp.ua/attachments/article/303/Derzhavnyi%20standart%20pochatkovoї%20osvity.pdf> (Data zvernennia 18.09.2022). [in Ukrainian].
5. Interaktyvni tekhnologii navchannia v pochatkovykh klasakh, (2013). [Interactive learning technologies in elementary grades] / avt.-upor. I. I. Divakova. Ternopil : Mandrivets. Pp.180. [in Ukrainian].
6. Marchenko, O. H. (2007). Formuvannia krytychnoho myslennia shkoliariv [Formation of critical thinking of schoolchildren]. Kharkiv : vyd. hrupa «Osнова» : «Triada +». Pp.160. [in Ukrainian].
7. Makarenko, V. M., Tumanseva, O. O. (2008). Yak opanutaty tekhnologiiu krytychnoho myslennia [How to master the technology of critical thinking]. Kharkiv : vyd. hrupa «Osнова» : «Triada +». Pp.96. [in Ukrainian].
8. Metodyka navchannia ukrainskoi movy v pochatkovii shkoli, (2011). [Methods of teaching the Ukrainian language in primary school] : navch.-metod. posib. / red. M. S. Vashulenska. Kyiv : Litera LTD., pp. 364. [in Ukrainian].
9. Moroz, A. V. (2021). Vykorystannia tekhnologiiu rozvytku krytychnoho myslennia v osvithomu protsesi NUSH [The use of technology for the development of critical thinking in the educational process of NUS]. Navchalno-metodychnyi posibnyk. Poliskyi litsei. Berezne. Pp. 58. [in Ukrainian].
10. Ponomarova, K. (2010). Realizatsiia kompetentnogo pidkhodu v navchanni molodshykh shkoliariv ukrainskoi movy [Implementation of a competent approach in teaching Ukrainian language to younger schoolchildren]. *Pochatkova shkola*. № 2. Pp. 49–52. [in Ukrainian].

11. Psykholohiia (1978) / za red. V. A. Krutetskoho. Kyiv : Vyshcha shkola. Pp. 283. [in Ukrainian].
12. Savchenko, O. Kliuchovi kompetentnosti – innovatsiinyi rezultat shkilnoi osvity [Key competences are an innovative result of school education]. *Ridna shkola*. 2011. № 9. Pp. 4–8. [in Ukrainian].
13. Terno, S. O. (2011). Teoriia rozvytku krytychnoho myslennia (na prykladi navchannia istorii) [The theory of the development of critical thinking (on the example of learning history)] : posibnyk dlia vchytelia. Zaporizhzhia : Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Pp. 105. [in Ukrainian].
14. Tiahlo, O. V. (2008). Krytychne myslennia [Critical thinking] : navchalnyi posibnyk. Xarkiv : Vyd. hrupa «Osnova». Pp. 189. [in Ukrainian].
15. Tekhnolohii rozvytku krytychnoho myslennia uchniv (2006) [Technologies for the development of students' critical thinking] / Krouford A., Saul V., Metiuz S., Makinster D. ; nauk. red., peredm. O. I. Pometun. Kyiv : Vydavnytstvo «Pleiady». Pp. 220. [in Ukrainian].